

CZY PRAWO OSOBY SKAZANEJ DO REHABILITACJI TO PRAWO CZŁOWIEKA? ROZWAŻANIA NA TLE PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO O CHARAKTERZE *HARD LAW* I *SOFT LAW*

Maria Kopec

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0003-0165-8755

e-mail: marysiaakopec@gmail.com

Streszczenie:

Przedmiotem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy rehabilitacja społeczna osoby pozbawionej wolności jest prawem człowieka? A następnie, czy na podstawie tego prawa jednostka ma roszczenie do państwa o jego realizację? W tym celu omówione zostały różnice między kluczowymi dla tego problemu pojęciami, takimi jak prawa człowieka, prawa publiczne podmiotowe oraz rehabilitacja. Przedstawiona została koncepcja godności jako źródła prawa do rehabilitacji, a także najważniejsze akty prawne o charakterze prawno-człowieczym, z których prawo do rehabilitacji można wywodzić. Omówione zostały również międzynarodowe standardy postępowania z więźniami, które jednoznacznie wskazują na rehabilitację jako cel wykonywania kary pozbawienia wolności. Rozważania umożliwiły wyciągnięcie wniosku o słuszności uznania prawa do rehabilitacji za prawo człowieka, na podstawie którego osoba pozbawiona wolności ma roszczenie do państwa.

Słowa kluczowe:

rehabilitacja społeczna, godność, kara pozbawienia wolności, prawa człowieka

Is a prisoner's right to rehabilitation a human right? Considerations on the base of international *hard law* and *soft law*

Summary:

The subject of this article is an attempt to answer the question of whether the social rehabilitation of a prisoner is a human right? And then whether, on the basis of this right, the individual has a claim to the state for its realization? To this end, the differences between the key concepts for this problem, such as human rights, public subjective rights and claims, are discussed. The concept of dignity as a foundation for the right to rehabilitation is presented, as well as the most important legal acts of human rights from which the right to rehabilitation can be derived. Also, the international standards for the treatment of prisoners, which explicitly identify rehabilitation as an objective of imprisonment, are discussed. The considerations

made it possible to draw a conclusion about the validity of recognizing the right to rehabilitation as a human right, on the basis of which a prisoner has a claim to the state.

Keywords:

rehabilitation, human dignity, prison penalty, human rights

1. Wprowadzenie

Niniejszy artykuł ma na celu przeanalizowanie, czy osoba skazana na karę pozbawienia wolności ma prawo do rehabilitacji społecznej, a w konsekwencji – czy na podstawie tego prawa ma roszczenie do państwa o prowadzenie względem siebie oddziaływań resocjalizujących? Innymi słowy, czy państwo ma prawny obowiązek podejmowania względem więźnia działań ukierunkowanych na jego rehabilitację? Tak postawione pytanie wymaga wyjaśnienia podstawowych pojęć, a także analizy przepisów prawa, ich interpretacji oraz orzecznictwa. Zasadnym jest również omówienie międzynarodowych standardów postępowania z więźniami. Jako prawo o charakterze soft law ze swojej istoty standardy te nie mają charakteru przepisów prawnych¹, a więc nie mogą być samoistną podstawą roszczeń. Niemniej jednak, zgodnie ze stanowiskiem Trybunału Konstytucyjnego, chociaż międzynarodowe standardy postępowania z osobami skazanymi nie mają charakteru wiążącego, „określają one minimalne standardy humanitarnego traktowania więźniów, które powinny być przestrzegane w każdym demokratycznym państwie prawnym. Stanowią one także ważne wskazówki interpretacyjne, które powinny być brane pod uwagę przy interpretacji prawa polskiego”². Dlatego też ich przybliżenie wydaje się konieczne. Sam problem zaś jest istotny z uwagi na zmiany w polskim prawie karnym z 2022 r., które zdają się negować resocjalizacyjną funkcję kary, a nawet całkowicie uniemożliwiać jej realizację, co odnosi się zwłaszcza do wprowadzenia możliwości orzeczenia kary dożywotniego pozbawienia wolności bez szansy na ubieganie się o warunkowe przedterminowe zwolnienie z jednoczesnym wyeliminowaniem wychowawczego celu stosowania kary kryminalnej.

2. Prawa człowieka a roszczenie do państwa

Aby rozstrzygnięcie tytułowej kwestii stało się możliwe, w pierwszej kolejności należy wyjaśnić czym jest prawo, a czym roszczenie w kontekście praw człowieka. Następnie omówienia wymaga pojęcie rehabilitacji społecznej. W nauce przyjmuje się, że prawa człowieka to prawa podmiotowe, które przysługują każdemu człowiekowi³. Zdaniem Zbigniewa Radwańskiego i Adama Olejniczaka „prawem podmiotowym jest złożona sytuacja prawna wyznaczona podmiotom przez obowiązujące normy i chroniąca prawnie uznane interesy tych podmiotów. Na sytuację tę składają się wolne, w aspekcie normatywnym, zachowania psychofizyczne lub konwencjonalne podmiotu uprawnionego, z którymi sprzężone są obowiązki innego podmiotu lub innych podmiotów”⁴. Jeśli norma prawna tego nie wyłącza, podmiot prawa ma kompetencję do żądania od organu państwa realizacji związanych z prawem obowiązków⁵. Chociaż prawo podmiotowe jest fundamentem prawa prywatnego⁶, na przełomie XIX i XX wieku wykształciła się w nauce także koncepcja publicznych praw podmiotowych, regulujących stosunki jednostka-państwo⁷.

1 M. Płatek, *Europejskie reguły więzienne a polskie prawo i praktyka penitencjarna*, „Studia Iuridica” 1997, nr 34, s. 169, <https://sw.gov.pl/assets/32/73/72/6b0ae142a042f99b49e243261e51570450c20152.pdf> [dostęp: 2.08.2023].

2 Wyrok TK z 23 lutego 2010 r., P 20/09, Dz.U. 2010 Nr 34, poz. 191.

3 W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021, s. 31.

4 Z. Radwański, A. Olejniczak, *Prawo cywilne. Część ogólna*, C.H. Beck, Warszawa 2021, s. 87.

5 A. Brzozowski, W. Kocot, E. Skowrońska-Bocian, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Wolters Kluwer, Warszawa 2018, s. 230.

6 Ibidem, s. 225.

7 R. Andrzejczuk, *Prawa człowieka w świetle koncepcji praw podmiotowych*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2007, 18(1), s. 27, <https://ojs.tnkul.pl/index.php/rnp/article/download/7608/7596> [dostęp: 22.08.2023].

Wyróżnia się dwojakie rozumienie praw człowieka jako praw podmiotowych. Pierwsze z nich zakłada, że prawa człowieka to prawa podmiotowe o charakterze zasad, a drugie – o charakterze konkretnych uprawnień⁸. Skonkretyzowane prawo podmiotowe, a więc takie, którego treścią jest uprawnienie do żądania od oznaczonego podmiotu zachowania w określony sposób, jest roszczeniem. Wskazuje się, że poza prywatnoprawnymi roszczeniami istnieją także roszczenia publicznoprawne, gdy uprawniony może żądać określonego zachowania od władzy publicznej⁹. Jednak nie każde prawo człowieka jako prawo podmiotowe generuje roszczenie. Część praw podmiotowych to tzw. zasady polityki państwa, na podstawie których jednostce nie przysługuje roszczenie¹⁰. W obrębie praw podmiotowych rozróżnia się tzw. wolności „do” i wolności „od”. Te pierwsze uznaje się za nakładające na państwo pewne obowiązki, a te drugie za sferę nieingerencji państwa¹¹. Na gruncie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPC) wykształciła się jednak koncepcja obowiązków pozytywnych państwa (ang. *positive obligations*), zgodnie z którą nawet wolność „od” wymaga od państwa podjęcia takich działań, które zapewnią jednostce warunki do swobodnej realizacji wolności¹². Ta wiedza umożliwia rozważenie czy na gruncie praw człowieka, przyznanych w aktach międzynarodowych oraz w prawie krajowym, możemy mówić o prawie podmiotowym do rehabilitacji, a jeśli tak – czy prawo to może stanowić podstawę roszczenia o oddziaływania resocjalizujące.

Słowo rehabilitacja jest w języku angielskim używane jako odpowiednik polskiego słowa resocjalizacja¹³. Pojęcie rehabilitacji szeroko wyjaśnia Thomas Mathiesen. Biorąc pod uwagę etymologię tego słowa stwierdza, że rehabilitacja oznacza obecnie „przywrócenie czegoś do funkcjonowania”. W przypadku więźniów nie chodzi jednak o to, że dochodzi naprawienia wszelkich wyrządzonych szkód, lecz o to, że wyrządzone szkody zostają przezwyciężone, a skazany nawet po ich przezwyciężeniu pozostaje za nie odpowiedzialny. Ponadto to przezwyciężenie nie następuje przez akt woli władzy, ale przez odpowiedzialne działanie skazanego. Niemniej jednak, nawet przypisanie skazanemu odpowiedzialności za tak rozumianą rehabilitację wymaga działania po stronie władz, polegającego na takiej alokacji zasobów przeznaczanych na readaptację społeczną, która umożliwiłaby skazanym „anulowanie dyskredytacji” i powrót do społeczeństwa z poczuciem przywrócenia godności i honoru¹⁴. W literaturze wyróżnia się rehabilitację osobistą, jurystyczną, moralną i społeczną. Pierwsza oznacza osobisty wysiłek w celu poprawy, druga odzyskiwanie utraconych praw i poprzedniego statusu prawnego, trzecia moralne zadośćuczynienie za czyn, a ostatnia – „odnosi się do działań, które zarówno przywrócą skazanemu formalny status społeczny, jak i udostępnią mu osobiste i społeczne środki do tego celu”¹⁵. Idąc za poglądem Marii Niełaczonej przyjmuję, że rehabilitacja wiąże się z koniecz-

8 Ibidem, s. 25.

9 W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka...*, s. 27.

10 Ibidem, s. 28.

11 Ibidem, s. 29.

12 M. Jankowska-Gilberg, *Zakres obowiązków pozytywnych państwa na tle aktualnego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2009, t. 7, s. 37, <https://europeistyka.uj.edu.pl/documents/3458728/de453179-cb6d-4e32-98af-75848bce4441> [dostęp: 2.08.2023]; W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka...*, s. 30.

13 M. Niełaczonej, *Administracja więzienna. Służba czy władza?*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2023, s. 30.

14 T. Mathiesen, *Prison on Trial*, Waterside Press, Winchester 2006, s. 27–28, <https://criminologiacabana.files.wordpress.com/2015/08/thomas-mathiesen-prison-on-trial.pdf> [dostęp: 22.08.2023].

15 F. McNeill, H. Graham, *Conceptualizing rehabilitation: Four forms, two models, one process and a plethora of challenges*, [w:] P. Ugwu-dike, H. Graham, F. McNeill, P. Raynor, F.S. Taxman, C. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abingdon 2019, s. 12–14; M. Vanstone, *Promoting inclusion and citizenship? Selective reflections on the recent history of the policy and practice of rehabilitation in England and Wales*, [w:] P. Ugwu-dike, H. Graham, F. McNeill, F.S. Taxman, Ch. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abingdon 2019, s. 24; cyt. za: M. Niełaczonej, *Administracja więzienna...*, s. 33.

nością zapewnienia odpowiednich warunków życia w trakcie odbywania kary, a warunki te uwzględniają odpowiednie programy dla więźniów, odpowiednią kulturę organizacji zapewniającą „ludzką” atmosferę, tj. atmosferę autonomii i odpowiedzialności, co będzie zachęcać skazanych do pozytywnej zmiany¹⁶.

3. Godność człowieka jako źródło prawa do rehabilitacji

Źródłem wszystkich wolności i praw człowieka jest godność osoby ludzkiej¹⁷. Jest ona niezbywalna, nienaruszalna, a władze publiczne mają obowiązek jej poszanowania i ochrony¹⁸. Dlatego też godność stanowi podstawę i najbardziej odpowiednie uzasadnienie dla prawa do rehabilitacji społecznej. Jest tak dlatego, że koncepcja godności skupia się bardziej na jednostce, a nie społeczeństwie jako całości. Uzasadnia konieczność zindywidualizowanych oddziaływań mających poprawiać sytuację osoby pozbawionej wolności¹⁹. W literaturze wskazuje się, że tak rozumiane prawo do rehabilitacji, wynikające z poszanowania godności człowieka, samo w sobie powinno oznaczać pozytywne uprawnienie uwięzionych do prowadzenia względem nich oddziaływań resocjalizujących. To by tworzyło po stronie administracji więzienia obowiązek podejmowania wysiłków w celu zapewnienia takich oddziaływań²⁰. Tak rozumiane prawo do rehabilitacji skazanych stanowiłoby nakaz moralny, a nie jedynie część życia więziennego²¹. Byłoby skutecznym narzędziem zmniejszania recydywy, poprawy bezpieczeństwa publicznego i depopulacji więzień²². Tu rodzi się ważne pytanie – czy i na jakiej podstawie rehabilitacja społeczna może być postrzegana jako pozytywny obowiązek państwa oraz co taki obowiązek implikuje?

Międzynarodowe akty prawno-człowiecze, z jednym istotnym wyjątkiem, nie mówią bezpośrednio o rehabilitacji społecznej, a tym bardziej o prawie do niej. O karze mowa jest głównie w odniesieniu do wspomnianej już godności oraz obowiązku humanitarnego karania, wolnego od tortur, niehumanitarnego i poniżającego traktowania. Odwołując się jedynie do aktów prawno-człowieczych o mocy wiążącej dla Polski należy wspomnieć zwłaszcza o Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (dalej: EKPCz)²³, Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych (dalej: MPPOiP)²⁴ oraz Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania (dalej: KoZT)²⁵. Szczególne znaczenie w omawianym kontekście ma MPPOiP, gdyż to on stanowi wyjątek, w którym o rehabilitacji społecznej mowa jest wprost. Artykuł 10 pkt 3 MPPOiP wskazuje, że system penitencjarny obejmować będzie traktowanie więźniów, którego zasadniczym celem będzie ich poprawa i rehabilitacja społeczna. Sformułowanie „obejmować będzie” oznacza, że przepis mówi o stanie obligatoryjnym, a nie jedynie

16 Ibidem, s. 34–35.

17 J.J. Mrozek, *Godność osoby ludzkiej jako źródło praw człowieka i obywatela*, „Civitas et lex” 2014, nr 1, s. 41, <https://doi.org/10.31648/cetl.1850>.

18 W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka...*, s. 124.

19 A. Ploch, *Why dignity matters: Dignity and the right (or not) to rehabilitation from international and national perspectives*, „International Law and Politics” 2012, 44(3), s. 890, https://nyujilp.org/wp-content/uploads/2010/06/44-3_Ploch_Web.pdf [dostęp: 2.08.2023].

20 Ibidem, s. 893.

21 Ibidem, s. 894.

22 S. Seigafo, *Inmate's right to rehabilitation during incarceration: A critical analysis of the United States correctional system*, „International Journal of Criminal Justice Sciences” 2017, 12(2), s. 184, <https://doi.org/10.5281/zenodo.1034656>.

23 Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. 1993 Nr 61, poz. 284.

24 Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz.U. 1977 Nr 38, poz. 167.

25 Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1984 r., Dz.U. 1989 Nr 63, poz. 378.

pożądanym²⁶. Zwłaszcza, że zgodnie z pkt 10 Komentarza Ogólnego nr 21 do artykułu 10 pkt 3 MPPOiP, żaden system penitencjarny nie może być jedynie retrybucyjny, za to każdy powinien dążyć do reformacji i rehabilitacji społecznej więźnia²⁷. Przyjęcie zaś, że celem oddziaływań penitencjarnych będzie rehabilitacja społeczna, wymusza na państwie podjęcie takich działań, które tę rehabilitację umożliwią. Podobnie można wnioskować z art. 67 kodeksu karnego wykonawczego²⁸ (dalej: kkw), zgodnie z którym celem wykonywania kary pozbawienia wolności jest wzbudzanie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanych postaw. Skoro ustawodawca stawia karze taki cel, niezrozumiałym byłoby przyjęcie, że nie ma obowiązku go realizować. Nie można przyjąć, że przepis ten przyznaje prawo o charakterze wolności „od”, a więc że jedynie tworzy sferę nieingerencji państwa. Wydaje się to oczywiste z uwagi na fakt, że więzienie znacząco ogranicza możliwości osadzonych i swobodę działania. Pozytywna przemiana bez odpowiednich narzędzi możliwa jest tylko w sytuacji, gdy osoba skazana ma dostatecznie silną motywację wewnętrzną. Zakładając jednak, że celem każdej kary pozbawienia wolności jest społeczna readaptacja, poleganie na wewnętrznej motywacji nie wystarcza. Większość więźniów to osoby społecznie wykluczone, które potrzebują podstawowego wsparcia w zakresie edukacji, szkolenia zawodowego czy wykształcenia zachowań społecznych. Te podstawowe potrzeby człowieka tworzą moralny obowiązek państwa w zakresie przeciwdziałania skutkom kary pogłębiającym wykluczenie²⁹.

Zgodnie z art. 3 EKPCz oraz art. 7 MPPOiP nikt nie może być poddany torturom ani nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu. Dodatkowo art. 1 KoZT wprowadza szeroką definicję tortur, bezwzględnie zakazując ich stosowania także w ramach wykonywania kary. Art. 2 KoZT zobowiązuje państwa do zapobiegania torturom. Podobnie obowiązek godnego karania sformułowany jest w art. 40 oraz 41 ust. 4 Konstytucji RP³⁰ oraz w art. 3 kodeksu karnego³¹ i art. 4 kkw. Wynika z niego obowiązek zapewnienia przez państwo takich warunków osadzenia, w których respektowana jest godność osoby uwięzionej, a sposób i metody pozbawienia wolności nie mogą przekroczyć minimalnego, nieuniknionego poziomu cierpienia³². Przepisy te tworzą tzw. zasadę humanitaryzmu, która jest kluczową dyrektywą wymiaru i wykonywania kary. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego, „traktowanie humanitarne musi uwzględniać minimalne potrzeby każdego człowieka, z uwzględnieniem przeciętnego poziomu życia w danym społeczeństwie i wymaga od władzy publicznej pozytywnych działań w celu zaspokojenia tych potrzeb”³³. Bez wątpienia minimalne potrzeby człowieka we współczesnym społeczeństwie nie ograniczają się jedynie do przeżycia³⁴. Wobec tego, czy kara pozbawienia wolności, która nie zawiera elementu resocjalizacji, a więc będąca jedynie odwetem za czyn, pozostaje w zgodzie z ideą humanitarnego karania? Andrzej Bałandynowicz twierdzi, że „ze względu na autonomię i godność człowieka trzeba wyzbyć się oceny poprzez czyny i wprowadzić ocenę poprzez pryzmat osoby” oraz, że „jeśli ktoś chce się zajmować procesem reintegracji (...) powinien wykorzystywać wszystko, co jest pozytywne po stronie osoby, a nie bazować na elementach ocennych, klasyfikacyjnych,

26 A. Ploch, *Why dignity matters: Dignity and the right (or not)...*, s. 907.

27 UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 21: Article 10 (Humane Treatment of Persons Deprived of Their Liberty), 10 april 1992, <https://www.refworld.org/docid/453883fb11.html> [dostęp: 31.07.2023].

28 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. 1997 Nr 90, poz. 557.

29 E. Rotman, *Do criminal offenders have a constitutional right to rehabilitation*, „Journal of Criminal Law and Criminology” 1987, 77(4), s. 1027–1028, <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6540&context=jclc> [dostęp: 2.08.2023].

30 Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta RP w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. 1997 Nr 78, poz. 483.

31 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. 1997 Nr 88, poz. 553.

32 W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka...*, s. 143.

33 Wyrok TK z dnia 17 lipca 2008 r., SK 25/07, LEX 460339.

34 E. Rotman, *Do criminal offenders have a constitutional right to rehabilitation...*, s. 1027.

elementach pomniejszających te właśnie zasoby ze względu na uzewnętrznione zachowanie i czyn³⁵. Wydaje się więc, że uwięzienie człowieka bez zapewnienia mu oddziaływań poprawczych, a więc oddziaływań o pozytywnym i wspierającym potencjale, powoduje, że kara jedynie mnoży cierpienie. Uniemożliwia realizację zasady indywidualizacji, której istotą jest dostosowanie oddziaływań do indywidualnych cech osoby skazanej³⁶. Dlatego też zasadnym jest stwierdzenie, że poszanowanie godności człowieka implikuje konieczność zapewnienia oddziaływań umożliwiających rehabilitację, a to z kolei oznacza, że osoby skazane powinny mieć prawną możliwość domagania się ich od państwa³⁷.

Kwestię tę rozważał wielokrotnie także ETPC. Szczególnie w sprawach dotyczących tzw. bezwzględnego dożywocia, a więc dożywotniego pozbawienia wolności bez możliwości ubiegania się o wcześniejsze zwolnienie. Chociaż możliwość rehabilitacji wydaje się szczególnie istotna w kontekście właśnie dożywocia, argumentację ETPC można stosować do wszystkich osób pozbawionych wolności. Zdaniem ETPC kara dożywotniego pozbawienia wolności musi być redukowalna *de iure* i *de facto*. Uznaje, że nie do pogodzenia z godnością człowieka jest pozbawianie go wolności bez dążenia do jego rehabilitacji i zapewnienia szansy na odzyskanie wolności w przyszłości. Ponadto wskazuje, że „jeżeli skazany przebywa w warunkach pozbawienia wolności bez jakiegokolwiek perspektywy zwolnienia i możliwości oceny odbywania przez niego kary dożywocia, istnieje niebezpieczeństwo, że może już nigdy nie odpokutować za popełnione przestępstwo: cokolwiek robiłby w więzieniu, jakkolwiek wyjątkowe postępy by poczynił na drodze do resocjalizacji – jego kara pozostaje niezmienna i nie podlega weryfikacji”, a taki stan jest sprzeczny z zasadą humanitaryzmu wyrażoną w art. 3 EKPCz³⁸. W ostatnich latach ETPC podtrzymuje również stanowisko, że nacisk na rehabilitację i reintegrację stał się obowiązującym czynnikiem, który państwa członkowskie muszą brać pod uwagę przy projektowaniu swoich polityk karnych³⁹. Do państwa należy decyzja jakie środki są konieczne w celu umożliwienia skazanemu na dożywotnie pozbawienie wolności rehabilitowania się w taki sposób, aby móc ubiegać się o zwolnienie. Margines oceny jest szeroki, a interpretacja art. 3 EKPCz nie powinna nadmiernie obciążać władz krajowych w zakresie tej decyzji. Jednakże państwo spełnia wymogi art. 3 EKPCz wtedy, gdy zapewnia takie warunki odbywania kary, udogodnienia, środki i leczenie, które umożliwiają więźniom dożywotnim rehabilitowanie się⁴⁰.

Mimo to ETPC przyznaje, że EKPCz nie gwarantuje bezpośrednio prawa do rehabilitacji a art. 3 EKPCz nie może być rozumiany w ten sposób, że państwo ma obowiązek zapewnienia konkretnych programów resocjalizujących. Musi jednak stworzyć osobom pozbawionym wolności perspektywę jej odzyskania. Perspektywa ta, żeby była realna, wymaga takich warunków odbywania kary, które rehabilitację i odzyskanie wolności faktycznie umożliwią⁴¹. Podsumowując, choć EKPCz nie mówi wprost o prawie do resocjalizacji, prawo to pośrednio z niej wynika. Zapewnienie godnych warunków uwięzienia stanowi pozytywny obowiązek państwa, które musi stworzyć w izolacji penitencjarnej przestrzeń do resocjalizacji. Przyjęcie takiego toku myślenia pozwala na wniosek, że obowiązek ten wiąże się z roszczeniem jednostki o jego realizację. Przykładowo, poprzez zapewnienie odpowiedniego wsparcia psychologicznego osobom pozbawionym wolności, umożliwienie im podtrzymywania bliskich relacji z rodziną, zapewnienie stabilnego zatrudnienia oraz kształcenia⁴². Te oddziaływania wymienia także art. 67 §3 kkw, uznając je za istotne w osiągnięciu celu kary jakim jest wzbudzanie woli współdziałania w kształtowaniu społecznie pożądaných postaw.

35 A. Baładynowicz, *Podmiotowość osoby i dobro wspólne w procesie reintegracji społecznej a system probacji*, „Resocjalizacja Polska” 2012, nr 3, s. 113.

36 T. Szymanowski, *Prawo karne wykonawcze z elementami polityki karnej i penitencjarnej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2017, s. 242–243.

37 S. Meijer, *Rehabilitation as a positive obligation*, „European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice” 2017, 25(2), s. 149, <https://doi.org/10.1163/15718174-25022110>.

38 Wyrok ETPC z 9 lipca 2013, 66069/09, 130/10 i 3896/10, *Vinter i inni p. Wielkiej Brytanii*, par. 112, HUDOC.

39 Wyrok ETPC z 30 czerwca 2015, 41418/04, *Koroshenko p. Rosji*, par. 121, HUDOC.

40 Wyrok ETPC z 26 kwietnia 2016, 10511/10, *Murray p. Niderlandom*, par. 110 i 111, HUDOC.

41 Wyrok ETPC z 8 lipca 2014, 15018/11 i 61199/12, *Harakhiev i Tolumov p. Bułgarii*, HUDOC.

42 S. Seigafo, *Inmate's right to rehabilitation...*, s. 188–191.

4. Prawo do rehabilitacji a międzynarodowe standardy postępowania z więźniami

Szczególne znaczenie w wyznaczaniu standardów postępowania z więźniami mają Wzorcowe Reguły Minimalne ONZ (dalej: RM)⁴³ oraz Europejskie Reguły Więzienne (dalej: ERW)⁴⁴. Określają one pewne minimum, jakie państwa muszą spełnić, aby wykonywanie kary pozbawienia wolności było zgodne z zasadą poszanowania godności ludzkiej i humanitarnego wykonywania kary. Zdaniem Moniki Płatek, praktyka stosowania rekomendacji pokazuje, że choć ich celem było wyznaczenie jedynie punktu wyjścia, to dla wielu państw są punktem docelowym w budowaniu jakości postępowania z więźniami. Za przejaw hipokryzji uważa jedynie moralny obowiązek przestrzegania minimalnych standardów, jako że „w dobie obecnej, gdy coraz większą rolę przywiązuje się do norm prawa międzynarodowego, powinny mieć one charakter wiążący i ustawodawczy, i praktyków”⁴⁵. Ze stanowiskiem tym należy się stanowczo zgodzić, z jednym tylko zastrzeżeniem, że współczesna tendencja do zaostrzania warunków wykonywania kary pozbawienia wolności w Polsce pokazuje, że rzeczne standardy przestają być już punktem docelowym, a stają się w ocenie ustawodawcy nieracjonalną przesadą, a nawet nadmierną wygodą. Mimo teoretycznie niewiążącego charakteru standardów postępowania z więźniami, ich wpływ na kształt polityki penitencjarnej jest znaczący. ERW są wykorzystywane w orzecznictwie ETPC⁴⁶, natomiast treść RM została niejako inkorporowana do art. 10 pkt 3 MPPOiP⁴⁷.

Aksjologiczną podstawą ERW jest wyrażone także w międzynarodowych aktach prawno-człowieczych głębokie przekonanie o godności ludzkiej jako naczelnej wartości, która wyznacza moralne granice działania państwa w ramach wykonywania kary uwięzienia⁴⁸. RM z kolei jako nadrzędny swój cel stawiają ochronę społeczeństwa przed przestępczością, jednak jego osiągnięcie uzależniają od poszanowania godności osób pozbawionych wolności⁴⁹. Wobec tego można uznać, że oba te akty uznają godność człowieka za wartość nadrzędną. Z godności zaś wywodzą określone obowiązki państwa związane z wykonywaniem kary pozbawienia wolności, stawiając na czele dążenie do reintegracji osoby skazanej ze społeczeństwem.

Zgodnie z ERW każda kara pozbawienia wolności powinna być prowadzona tak, by ułatwić osobie skazanej reintegrację z wolnym społeczeństwem (7 ERW). RM z kolei przyznają, że tylko taka kara, która umożliwi osobie skazanej, by po powrocie do społeczeństwa była skłonna i zdolna do przestrzegania prawa oraz prowadzenia samodzielnego życia, jest w stanie doprowadzić do celu stosowania tej kary, jakim jest ochrona społeczeństwa przed przestępczością i zmniejszenie recydywy. W związku z tym administracja więzienna oraz inne właściwe organy powinny oferować osobom skazanym wykształcenie, szkolenia zawodowe, pracę, i inne środki zaradcze, moralne, duchowe, zdrowotne czy sportowe (4 RM). Oba akty uznają konieczność powrotu osoby skazanej do społeczeństwa (co stanowi istotny argument przeciwko nieredukowalnej karze dożywotniego pozbawienia wolności), ale także – jej reintegracji z tym społeczeństwem. RM precyzują, że powrót na wolność ma się wiązać ze zdolnością do przestrzegania prawa i prowadzeniem samodzielnego życia. Te umiejętności zaś osiągać można choćby za pomocą kształcenia czy pracy, ale

43 Wzorcowe reguły minimalne ONZ dotyczące postępowania z więźniami, przyjęte po 13. Kongresie ONZ w sprawie Zapobiegania Przestępczości i Promowania Sprawiedliwości Karnej w dniu 29 września 2015 r., Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 217 A (III), 15-16487 (E) 011015, 1516487, https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Reguly_Mandeli.pdf, [dostęp: 31.07.2023].

44 Rekomendacja Rec (2006)2 Komitetu Ministrów do państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 11 stycznia 2006 r. na 952 posiedzeniu delegatów, <https://sw.gov.pl/assets/98/29/13/4d0aa81edd3ddc0d1132f1bde154ab564484eb10.pdf> [dostęp: 31.07.2023].

45 M. Płatek, *Europejskie Reguły Więzienne...*, s. 171.

46 D. van Zyl-Smitt, S. Snacken, *Prawa więźniów w perspektywie europejskiej ostatnich lat*, „Archiwum Kryminologii” 2009, nr 31, s. 18, <https://doi.org/10.7420/AK2009A>.

47 S. Joseph, K. Mitchell, L. Gyorki, C. Benninger-Budel, *Seeking Remedies for Torture Victims: a Handbook on the Individual Complaints Procedures of the UN Treaty Bodies*, OMCT, Geneva 2006, s. 197.

48 A. Ploch, *Why dignity matters: Dignity and the right (or not)...*, s. 919.

49 Ibidem, s. 921.

także innych wymienionych oddziaływań. Takie podejście wynika ze sformułowanej w obu aktach zasady normalizacji, zgodnie z którą życie w więzieniu powinno odpowiadać, tak dalece jak tylko jest to możliwe, pozytywnym aspektom życia w wolnym społeczeństwie (5 ERW, 5.1 RM).

Trudno sobie wyobrazić, że osoba skazana, zwłaszcza odbywająca karę długoterminową, nabędzie te kompetencje, jeśli w czasie jej wykonywania więzienie nie zaoferuje jej tego, co stanowi powinność samodzielnego i samowystarczalnego wolnego człowieka – np. kontaktu z bliskimi, odpowiedniej edukacji czy pożytecznej i odpłatnej pracy. RM wskazują wyraźnie, że zbyt duże różnice między życiem w więzieniu a życiem na wolności powodują zmniejszenie u więźniów poczucia odpowiedzialności lub szacunku należnego im jako istotom ludzkim (5.1. RM). Innymi słowy, tak ERW jak i RM wymagają prowadzenia takich oddziaływań resocjalizujących, które umożliwią powrót osoby skazanej na wolność z pozytywnym dla niej i społeczeństwa skutkiem. Wynika to nie tylko z wyżej przytoczonych reguł, ale także całościowego wydźwięku obu dokumentów, z których można wnioskować jednoznacznie, że samo ukaranie i zadbanie o podstawowe potrzeby osoby skazanej nie wystarczy, aby karę można było nazwać godną i humanitarną. Do tego potrzebne są odpowiednie oddziaływania, które zapewnią części osób skazanych zachowanie ciągłości życia w społeczeństwie, a innych nauczą życia w społeczeństwie od podstaw.

ERW i RM nie są jedynymi zaleceniami dotyczącymi postępowania z osobami uwięzionymi. Choć zakres niniejszego opracowania nie pozwala na omawianie ich wszystkich, warto przytoczyć także rekomendację Rady Europy nr 2003(23) o wykonywaniu przez administrację więzienną kary dożywotniego pozbawienia wolności oraz innych długoterminowych kar pozbawienia wolności, dalej: Rec 2003(23)⁵⁰. Wynika z niej, że celem wykonywania kary dożywotniego pozbawienia wolności i innych kar długoterminowych jest m.in. poszerzenie osobom uwięzionym możliwości, aby z powodzeniem powróciły do społeczeństwa i prowadziły po zwolnieniu zgodne z prawem życie⁵¹. Jednocześnie, życie w więzieniu powinno być organizowane tak, aby było maksymalnie zbliżone do codziennego życia na wolności⁵², w tym poprzez umożliwienie dokonywania osobistych wyborów w sprawach codziennego funkcjonowania, oferowanie odpowiednich warunków materialnych oraz odpowiednich bodźców fizycznych, umysłowych oraz emocjonalnych.⁵³ W świetle dotychczasowych rozważań można uznać, że bodźce te wiążą się z nauką, pracą, podtrzymywaniem więzi rodzinnych oraz rozwojem moralnym.

Z powyższego wynika, że kara długoterminowa, w tym kara dożywotniego pozbawienia wolności, podobnie jak każda inna kara pozbawienia wolności powinna być wykonywana z nastawieniem na powrót osoby osadzonej do społeczeństwa. To zaś wymaga takiego reżimu więziennego, który rehabilitację społeczną umożliwi. Przedstawiona interpretacja pozostaje w zgodzie zarówno z międzynarodowymi aktami prawnoczłowieczymi, jak i przytoczonym wyżej orzecznictwem ETPC. Choć nie można uznać, że powyższe rekomendacje tworzą po stronie osób pozbawionych wolności jakiegokolwiek prawa czy roszczenia, z pełnym przekonaniem należy stwierdzić, że kształtują moralny obowiązek demokratycznego państwa, aby zapewniać tym osobom takie warunki osadzenia, które nie pozbawiają ich sprawczości i odpowiedzialności za własne życie, a dadzą im szansę na odzyskanie wolności i życie w zgodzie z prawem.

50 Rekomendacja Rady Europy nr 2003(23) o wykonywaniu przez administrację więzienną kary dożywotniego pozbawienia wolności oraz innych długoterminowych kar pozbawienia wolności przyjęta wraz z Urzędowym komentarzem przez Komitet Ministrów na jego 885. posiedzeniu w dniu 9 października 2003 r., „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72–73, s. 111–122.

51 2 Rec 2003(23).

52 4 Rec 2003(23).

53 21 Rec 2003(23).

5. Zakończenie

Powyższe rozważania prowadzą do wniosku, że osoby pozbawione wolności w Polsce mają prawo do rehabilitacji, choć nie jest ono wyrażone wprost. Prawo takie wynika z prawa międzynarodowego o charakterze *hard law* i *soft law*. Bezpośrednio można je wywodzić z art. 10 pkt 3 MPPOiP, który jako umowa międzynarodowa ratyfikowana za zgodą wyrażoną w ustawie ma w Polsce moc obowiązującą i może stanowić samoistną podstawę skargi do Komitetu Praw Człowieka. Artykuł 10 pkt 3 MPPOiP stanowił przedmiot bardzo niewielu skarg składanych do Komitetu, co może być wynikiem trudności w ustaleniu, że dana osoba jest pokrzywdzona zaniechaniem państwa, które nie przyjęło odpowiedniej polityki mającej na celu rehabilitację skazanych⁵⁴. W Uwagach Końcowych dotyczących Belgii z 1998 r. Komitet stwierdził, że „zasadniczym celem uwięzienia powinna być reforma i rehabilitacja społeczna przestępców” wobec czego „Komitet wzywa Państwo-Stronę do opracowania programów resocjalizacyjnych zarówno na czas pozbawienia wolności, jak i po zwolnieniu, kiedy to byli przestępcy muszą zostać ponownie zintegrowani ze społeczeństwem, aby nie stać się recydywistami”⁵⁵. Wydaje się zatem, że brak takich programów resocjalizacyjnych lub formułowanie programów, które szybko się wyczerpują i nie umożliwiają skazanym progresji, bezpodstawnie uniemożliwianie skazanemu ewolucji w ramach kary (np. poprzez utrudnianie mu dostępu do edukacji, pracy, kontaktu ze światem zewnętrznym, zmiany zakłady karnego na jednostkę o lżejszym rygorze), mogłyby stanowić podstawę skargi do Komitetu na naruszenie art. 10 pkt 3 MPPOiP.

Pośrednio prawo do rehabilitacji wynika także z przepisów nakazujących humanitarne karanie, a zwłaszcza z art. 3 EKPCz, co niejednokrotnie stwierdzał ETPC dokonując interpretacji przepisu w ramach rozstrzygania spraw przed nim zawisłych. Również w tym wypadku podstawę skargi mogłoby stanowić przede wszystkim bezpodstawnie utrudnianie skazanemu progresji oraz brak oferty dla skazanych, zwłaszcza długoterminowych, która umożliwiałaby im poprawę, a w efekcie odzyskanie wolności.

Można uznać zatem, że prawo to wynika pośrednio również z krajowych przepisów dotyczących humanitarnego karania i celów wykonywania kary pozbawienia wolności. Ponadto o reintegracji osoby skazanej ze społeczeństwem mowa w międzynarodowych standardach postępowania z więźniami, i choć w tym wypadku nie można mówić o wynikającym z nich prawie do rehabilitacji i istniejącym na tej podstawie roszczeniu, to z pewnością można mówić o przyjętym przez państwa moralnym zobowiązaniu do rehabilitacji społecznej osób pozbawionych wolności. Prawo do rehabilitacji, stanowiąc publiczne prawo podmiotowe, generuje po stronie jednostki roszczenie do państwa o stworzenie takich warunków, w których jego realizacja będzie możliwa. Nie można przy tym zaakceptować biernej postawy państwa i uznania rehabilitacji społecznej więźniów jedynie za zasadę polityki państwa czy przestrzeń nieingerencji, zależną od woli jednostki. Istota uwięzienia polega bowiem na całkowitym uzależnieniu człowieka od państwa. W warunkach takiej niemocy osoby pozbawionej wolności nieingerencja nie wystarcza do osiągnięcia celów, jakie stawia się karze. Dlatego prawo do rehabilitacji tworzy po stronie władzy tzw. pozytywny obowiązek aktywności na rzecz zwiększenia szans osoby skazanej na readaptację społeczną. Rozumianą przy tym nie tylko jako powrót do społeczeństwa, a jako prowadzenie wolnego od przestępstw, odpowiedzialnego, stabilnego życia.

⁵⁴ S. Joseph, K. Mitchell, L. Gyorki, C. Benninger-Budel, *Seeking Remedies for Torture Victims...*, s. 203.

⁵⁵ UN Human Rights Committee (HRC), *UN Human Rights Committee: Concluding Observations: Belgium*, 19 November 1998, CCPR/C/79/Add.99, <https://www.refworld.org/docid/3df377f62.html> [dostęp: 11.07.2023].

Bibliografia

Literatura:

- Andrzejczuk R., *Prawa człowieka w świetle koncepcji praw podmiotowych*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2007, 18(1), s. 25–33, <https://ojs.tnku.pl/index.php/rnp/article/download/7608/7596> [dostęp: 22.08.2023].
- Balandynowicz A., *Podmiotowość osoby i dobro wspólne w procesie reintegracji społecznej a system probacji*, „Resocjalizacja Polska” 2012, nr 3, s. 107–135.
- Brzozowski A., Kocot W., Skowrońska-Bocian E., *Prawo cywilne. Część ogólna*, Wolters Kluwer, Warszawa 2018.
- Brzozowski W., Krzywoń A., Wiącek M., *Prawa człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.
- Jankowska-Gilberg M., *Zakres obowiązków pozytywnych państwa na tle aktualnego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2009, t. 7, s. 35–48, <https://europeistyka.uj.edu.pl/documents/3458728/de453179-cb6d-4e32-98af-75848bce4441> [dostęp: 2.08.2023].
- Joseph S., Mitchell K., Gyorki L., Benninger-Budel C., *Seeking Remedies for Torture Victims: A Handbook on the Individual Complaints Procedures of the UN Treaty Bodies*, OMCT, Geneva 2006.
- Mathiesen T., *Prison on Trial*, Waterside Press, Winchester 2006, <https://criminologiacabana.files.wordpress.com/2015/08/thomas-mathiesen-prison-on-trial.pdf> [dostęp: 22.08.2023].
- McNeill F., Graha, H., *Conceptualizing rehabilitation: Four forms, two models, oe process and a plethora od challenges*, [w:] P. Ugwudike, H. Graham, F. McNeill, P. Raynor, F.S. Taxman, C. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abindgon 2019.
- Meijer S., *Rehabilitation as a positive obligation*, „European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice” 2017, 25(2), s. 145–162, <https://doi.org/10.1163/15718174-25022110>.
- Mrozek J.J., *Godność osoby ludzkiej jako źródło praw człowieka i obywatela*, „Civitas et lex” 2014, nr 1, s. 41–47, <https://doi.org/10.31648/cetl.1850>.
- Nielączna M., *Administracja więzienna. Służba czy władza?*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2023.
- Ploch A., *Why dignity matters: Dignity and the right (or not) to rehabilitation from international and national perspectives*, „International Law and Politics” 2012, 44(3), s. 887–949, https://nyujilp.org/wp-content/uploads/2010/06/44-3_Ploch_Web.pdf [dostęp: 2.08.2023].
- Plątek M., *Europejskie reguły więzienne a polskie prawo i praktyka penitencjarna*, „Studia Iuridica” 1997, nr 34, s. 167–186, <https://sw.gov.pl/assets/32/73/72/6b0ae142a042f99b49e243261e51570450c20152.pdf> [dostęp: 2.08.2023].
- Radwański Z., Olejniczak A., *Prawo cywilne – część ogólna*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2021.
- Rotman E., *Do criminal offenders have a constitutional right to rehabilitation*, „Journal of Criminal Law and Criminology” 1987, 77(4), s. 1023–1068, <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6540&context=jclc> [dostęp: 2.08.2023].
- Seigafo S., *Inmate’s right to rehabilitation during incarceration: A critical analysis of the United States correctional system*, „International Journal of Criminal Justice Sciences” 2017, 12(2), s. 183–195, <https://doi.org/10.5281/zenodo.1034656>.
- Szymanowski T., *Prawo karne wykonawcze z elementami polityki karnej i penitencjarnej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2017.
- Vanstone M., *Promoting inclusion and citizenship? Selective reflections on the recent history of the policy and practice of rehabilitation in England and Wales*, [w:] P. Ugwudike, H. Graham, F. McNeill, P. Raynor, F.S. Taxman, C. Trotter (red.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Routledge, Abindgon 2019.
- Zyl-Smitt D. van, Snacken S., *Prawa więźniów w perspektywie europejskiej ostatnich lat*, „Archiwum Kryminologii” 2009, nr 31, s. 7–33, <https://doi.org/10.7420/AK2009A>.

Akty prawne:

- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. 1993 Nr 61, poz. 284.
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz.U. 1977 Nr 38, poz. 167.
- Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1984 r., Dz.U. 1989 Nr 63, poz. 378.
- Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta RP w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. 1997 Nr 78, poz. 483.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. 1997 Nr 88, poz. 553.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. 1997 Nr 90, poz. 557.
- UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 21: Article 10 (Humane Treatment of Persons Deprived of Their Liberty), 10 April 1992, <https://www.refworld.org/docid/453883fb11.html> [dostęp: 31.07.2023].
- UN Human Rights Committee (HRC), *UN Human Rights Committee: Concluding Observations: Belgium*, 19 November 1998, CCPR/C/79/Add.99, <https://www.refworld.org/docid/3df377f62.html> [dostęp: 11.07.2023].
- Rekomendacja Rady Europy nr 2003(23) o wykonywaniu przez administrację więzienną kary dożywotniego pozbawienia wolności oraz innych długoterminowych kar pozbawienia wolności przyjęta wraz z Urzędowym komentarzem przez Komitet Ministrów na jego 885 posiedzeniu w dniu 9 października 2003 r., „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72–73, s. 111–122.
- Rekomendacja Rec (2006)2 Komitetu Ministrów do państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 11 stycznia 2006 r. na 952. posiedzeniu delegatów, <https://sw.gov.pl/assets/98/29/13/4d0aa81edd3ddc0d1132f1bde154ab564484eb10.pdf> [dostęp: 31.07.2023].
- Wzorcowe reguły minimalne ONZ dotyczące postępowania z więźniami, przyjęte po 13. Kongresie ONZ w sprawie Zapobiegania Przestępczości i Promowania Sprawiedliwości Karnej w dniu 29 września 2015 r., Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 217 A (III), 15-16487 (E) 011015, 1516487, https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Reguly_Mandeli.pdf [dostęp: 11.07.2023].

Orzecznictwo:

- Wyrok TK z 23 lutego 2010 r., P 20/09, Dz.U. 2010 Nr 34, poz. 191.
- Wyrok ETPC z 9 lipca 2013, 66069/09, 130/10 i 3896/10, *Vinter i inni p. Wielkiej Brytanii*, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 8 lipca 2014, 15018/11 i 61199/12, *Harakchiev i Tolumov p. Bułgarii*, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 30 czerwca 2015, 41418/04, *Koroshenko p. Rosji*, HUDOC.
- Wyrok ETPC z 26 kwietnia 2016, 10511/10, *Murray p. Królestwu Niderlandów*, HUDOC.